

КЪМ ДЕБАТА ЗА ПАМЕТА В ПОСТМОДЕРНИЯ СВЯТ И В
ГЛОБАЛНАТА ЕПОХА: ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ

Венета Янкова

THE DEBATE ABOUT MEMORY IN THE POSTMODERN
WORLD AND IN THE GLOBAL AGE: HISTORICAL MEMORY

Veneta Yankova, Shumen University, Bulgaria

Abstract: *The study of memory is relevant to contemporary humanities because of the impact on many contemporary social, cultural and political phenomena and processes. The article presents some leading ideas at the border between the 20th and the 21st century, which enrich the epistemic concept of memory. The past is not discussed teleologically as a temporal continuity which is unidirectional, as a linear sequence of past - present - future, but as functioning in different temporal modes. Memory has become a fundamental concept for the supporters of the new cultural history.*

Key words: *memory studies, historical memory*

Изминалото столетие открива за хуманитаристиката познавателния потенциал на концепта *памет* като социокултурен феномен¹. В началото на ХХI в. са очертани няколко основни парадигми в изследването на концепта: „места на памет“, парадигма, свързана с идеите на П. Нора; „работа на паметта“, модел, развиващ тезите на П. Рикьор; „социални рамки на паметта“, модел, продължаващ разсъжденията на М. Халбвак (Lavabre, 2007). Анализът на съвременното състояние на проучванията по проблематиката насочва към процесите на институционализация и връзката им с понятия като „историческа политика“ и „политики на миналото“; начините, чрез които паметта става „социална рамка“ и продуцира знание; паметта като познавателен ресурс за дадена общност и др. (Gensburger, 2011; Тамм, 2013). Все повече се утвърждава убеждението, че изследването на паметта (и в по-конкретен смисъл на историческата памет!) е особено актуално за хуманитаристиката поради влиянието върху редица съвременни социални, културни и политически явления и процеси². От друга страна, динамичните процеси в глобализиращия се свят порождават нови явления и изискват съответна научна рефлексия. Ето защо това изложение се насочва към обобщаващо представяне на някои водещи идеи в науката за паметта, формирани в края на ХХ и началото на ХХI в., които обогатяват епистемата на концепта *памет*.

¹ Изложението развива идеи, представени в: Yankova, 2014.

² Неслучайно при определянето на характеристиките на етническата общност и на нацията Антъни Смит се позовава на различни модалности на миналото: мит за общи предци, споделяна историческа памет и традиции, връзка с историческа територия или „родина“ и др. (Smith, 1999, pp. 12-13, 16-17).

На границата между две хилядолетия в науката се изгражда междудисциплинарна област с историко-културологично-антропологически характер, чийто предмет позволява наблюдение и анализ на съвкупност от явления в човешката култура, тяхната взаимна връзка, както и процесите на съхраняване, предаване и актуализация на образи и представи за миналото според спецификата на съответната култура. По-късно популярност придобива назоваването ѝ като *memory studies* (изследвания на паметта; наука за паметта). Нейни представители създават обобщаващи изследвания върху историята на културната памет в Европа, а като особен обект при анализа на историческите представи се включват и опозиции като памет – забора, памет – социална травма и пр. (Lowenthal, 2002; Assmann, Conrad, 2010; Assmann, 2011; Pasamar, 2013). Миналото се мисли не телеологично като времева непрекъснатост и еднопосочност, в линейната последователност на минало – настояще – бъдеще, а като функциониращо в различни времеви режими. Такива са историческите моменти на криза и разрыв с миналото, които според П. Нора създават усещане за „разкъсване” на паметта, или пък доминацията на „сегашно, сегашност” според теорията за презентизма на Фр. Артог (Hartog, 2004, 2007). Френският учен развива идеите на П. Рикьор и на М. Хайдегер за историчността, т. е. условието нещо да бъде историческо. Концепцията му за „режими на историчност” (*régimes d’historicité*) се гради на разбирането, че възприятията за време се различават исторически и пространствено, т. е. те зависят от съответната епоха и от съответното място. „Режимите на историчност”, т. е. разнообразните форми на съгласуваност между миналото, бъдещето и настоящето на дадено място през определен период от време, са удачен инструмент за сравняване на различни типове история и различни начини на отношение към времето (Hartog, 2007).

Памет се превръща в основополагащ концепт за привържениците т. нар. *нова културна история* (*new cultural history*). Техните заявления за „нова история”, „нови историци”, „нова културна история” и пр. са свидетелство за необходимостта от методологическа промяна в науката за миналото (Confino, 1997; Megill, 1998). Понятието *памет* според тях е особено ефективно за разбиране на взаимоотношенията между културата, обществото и политиката, между социалния опит и неговите репрезентации. Те акцентуват върху потребността изследванията за паметта да анализират представите за миналото с особено внимание върху предаването, разпространението и смисъла на тези представи. При изследването на историята на паметта според „новите историци” би трябвало да се разграничи разбирането за памет като евристично средство и като част от „менталните знания и умения” на обществото или на епохата, т. е. писането на история на паметта имплицитно изисква познаване на „менталния хоризонт на епохата”. Но наред с това „новите историци” се обявяват за предпазване на историческите изследвания от „размиване” на научните стандарти и настояват за по-голямо внимание към историческия контекст на изследваните явления, за „историзирането на паметта” (Confino, 1997).

Според един от най-ярките съвременни изразители на тези идеи Питър Бърк „новата история”, схващана като социална и като „структур-

на история”, се изгражда върху принципите на културния релативизъм³. Важен фокус в изследването на социалните историци е процесът на взаимодействие между „големите събития” и тенденции, от една страна, а от друга, на „структурите на ежедневието”⁴ (Burke, 2001, pp. 12-19). Специален акцент те поставят върху историята на народната култура и света на обикновените хора – „социално невидимите хора” – и на техния конкретен опит в ситуации на социална промяна, образно наричана *история отдолу* (history from below) (Sharpe, 2001). Движението „история отдолу” за разлика от професионалната история дава възможност много по-пълно да бъде отразено отношението на обикновения човек към неговото собствено минало (“a new determination to take ordinary people’s view of their own past”) (Burke, 2001, p. 6). Също така се преосмисля разбирането за исторически архив и за исторически източник, като се включват визуални, устни (устна история), статистически и пр. свидетелства за миналото (Burke, 2001, pp. 12-18). Като обговаря метафората за „гласа на Историята”, П. Бърк утвърждава „многогласието” (heteroglossia), разбирано като съучастие на „разнообразни и противопоставящи се гласове”, като съществено за „новата история” (Burke, 2001, p. 6). Важен изследователски акцент се поставя върху социалната история на припомнянето, която търси отговори на следните основни въпроси: какви са начините на пренасяне на общностните памет и как тези начини се променят през времето; какви са употребите на миналото и как тези употреби се променят? Съответно какви са употребите на забравата? (Burke, 1997, p. 46). И макар да заявяват фрагментаризирането на историята като научна дисциплина, „новите историци” постановяват необходимостта от интердисциплинарност в проучванията на миналото.

Като развива идеите на М. Халбвакс, А. Функенстейн (Amos Funkenstein), Й. Йерушалми (Yosef Yerushalmi) и П. Нора, Сюзън Крейн прецизира понятията *колективна памет* и *историческа памет* (Crane, 1997). Тя обосновава тяхната близка същност като минало и наративи, репрезентиращи това минало, които са ориентирани към настоящето и изразяват усещане за продължителност в настоящето („продължаващото настояще на миналото”). Колективната памет и историческата памет според Крейн са две различни функции на две форми на историческо самосъзнание, при което колективната памет се отнася към житейския опит, а историческата памет – към неговото запазване и неговата обективация. Съществено е също, че историческата памет винаги се появява във формата на исторически наратив, докато колективната памет е по-скоро рамка, в която историческото припомняне се среща (Crane, 1997, p. 1373). В традицията на Халбвакс и Йерушалми разграничаването между двете концептуализации се свързва и с критерий като „времева протяжност”: колективната памет е продължителна, непрекъсната и вечно съществуваща, докато историческото припомняне е „акт на възстановяване” на заб-

³ Типът историзъм на различните общества и прогласеният релативизъм в антропологическите изследвания са обосновани в есето на Клод Леви-Строс „Раса и история” (Lévi-Strauss, 1995, pp. 441-497).

⁴ Питър Бърк развива идеите на Ф. Бродел за „история на структурите” и за протяжността/дългото траене (la longue durée).

равеното и едновременно с това – основа на цялото знание и претенция за „истинско познание” (true learning) (Crane, 1997, pp. 1380-1381). В духа на класиците на науката за паметта и в този случай колективната памет и историческата памет се разграничават: колективната памет се характеризира със своя рамкиращ, всеобхватен характер, продължителност и продължителност във времето, отнесеност към жизнения и несъвършен житейски опит. От друга страна, историческата памет е ориентирана към съхраняване и обективизация на житейския опит, основа за истинност и цялостност на познанието за миналото. Крейн подчертава, че теоретическо разграничаване се намира и в решението какво се съхранява: историческата памет може да съхрани това, което е забравено от индивидите, опазвайки колективните представи на паметта; колективната памет запазва паметта за живия опит, като подкрепя и възстановява непълнотите в другите спомени, но тя не може да възстанови изгубеното от историческата памет (Crane, 1997, p. 1383). Наред с това историческата памет и колективната памет са взаимно обусловени: историческата памет е представена в настоящето и формира колективната памет и едновременно с това е и оформяна от нея (Crane, 1997, p. 1381).

Друга изследователска тенденция разгръща т. нар. *изкуство на паметта*, което се отнася до индивида и до разработваните от него техники за трениране на паметта – мнемоника, мнемотехника. Според идеите на Патрик Хатън (Patrick Hutton) историята би трябвало да се разглежда като „изкуство на паметта”, тъй като тя е резултат от взаимодействието на два нейни момента – повторението и спомена (Hutton, 1993; Hutton, 2004). Традиционният репрезентативен подход към миналото според Хатън го лишава от живите преживявания, които паметта пренася и осмисля в настоящето. Хатън предлага схематична история на паметта в човешката култура, според която на различните начини на културна комуникация съответстват различни исторически представи за паметта. Така например устната култура възпроизвежда „живата памет”; ръкописната култура възстановява „изгубената мъдрост”; книгопечатането реконструира далечното минало, а съвременната медиакратическа култура⁵ деконструира формите, от които са съставени образите от миналото.

Такава схема не само накратко описва историята на паметта, но и дава възможност да се види как от самото начало историческото знание се поражда от паметта, която на свой ред се скрива зад абстракциите на историците. Изследването на историята на паметта изисква насочване към историографската връзка между памет и история, тъй като паметта е неотделима от историческото знание изобщо. Задачата на историците е – да се изясни как се е променяла тази връзка (Hutton, 2004, p. 62).

Такъв подход апелира към изследване на паметта и историята в динамиката на техните взаимодействия във времето и в тяхната отнесеност към по-общата представа за историческо познание.

В европейската историография се утвърждава ново научно направление, изразявано чрез термина *историческа култура* (historical culture),

⁵ Медиакратия (mass media + κράτος) - влияние, власт на средствата за масова информация.

чийто предмет се свързва с изучаването на историята на представите за миналото. Това е нов начин за изследване на формите и посоките на взаимодействие на човешките групи със своето собствено минало. Целта е да се разшири обсегът на академичната историография и да се обхванат повече процеси и пластове на историческото съзнание, като се обърне внимание на съзидателната и популяризаторската роля на човешкия фактор – индивидуален или групов. Това предполага анализ на общите процеси в духовния живот на обществото, на менталностите, на явления от интелектуалната сфера. Характерен изследователски топик за това направление са историческите митове, менталните стереотипи, историческата памет – разбираана най-вече като съвкупност от представи за историческото минало и начините за тяхното осмисляне чрез средствата на официалната историография (Cohen, 1986; Assmann, 1999; Assmann, 2001; Repina, 2006; Tishkov, 2011).

Специална проблематизация в изследванията на паметта се свързва с т. нар. *травматичен исторически опит*⁶, първоначално отнасян към паметта за Втората световна война и най-вече към спомените на нейните жертви (Crane, 1997, p. 1380; Kozelek, 2004; Assmann, 2006; Assmann, 2014). В отзвук от събитията след падането на емблематичната Берлинска стена и необходимостта от преосмисляне на паметта за Холокоста се формулират различни модели за преодоляване на травматичното минало. Като анализира поствоенната ситуация в Германия, Алайда Асман въвежда понятието *erinnerungskultur* (култура на паметта), като го отнася към нова политическа култура в контекста на световните и европейските реалности на границата между хилядолетията и му придава етично измерение (Assmann, 2006; Assmann, 2014, pp. 157-170). Тя обобщава идеите си с думите:

Европа като транснационална рамка на паметта, рамка, която не се абстрахира от това, което ни разделя, а, тъкмо напротив, го включва в себе си и ги преработва от две различни страни. В една такава европейска общност на спомена разделящите спомени могат да бъдат трансформирани във форми на взаимно признаване и това да допринесе за укрепването на съзнанието за общите ни задължения и отговорности (Assmann, 2004, p. 187).

От съществено значение за *memory studies* са и някои теоретически постановки в трудовете на А. Асман. Според тях основните измерения на паметта (индивидуална, социална, политическа/национална и културна) съгласно факторите за тяхното формиране (носител, среда и опора) изграждат специфични пространства, които динамизират „работата на паметта“ (по израза на Рикьор). Носители на културната памет са символите и знаците, а на социалната – социалната група. Границите между трите основни измерения на паметта са „плаващи“; в процесите на свободна идентификация индивидът придобива както персонална, така и социална, и културна идентичност (Assmann, 2010; Assmann, 2014, p. 19).

⁶ Понятие, въведено от холандския учен Фр. Анкерсмит, който различава два вида травма (Ankersmit, 2007).

През последната четвърт на ХХ в. усилващите се процеси на глобализация и разпадането на социалистическия блок пораждат взрив от спомени на т. нар. „хора без история“ (обикновени хора, жертви, аутсайдери, маргинализирани типове, жени, деца и пр.). Наред с това все повече се осъзнава важността на проблема за въздействието на историческата памет и върху самите изследователи. Към дискусиата за ролята на академичната историография като участник в социалното конструиране на паметта се включва изследването на Цветан Тодоров върху спомените от нацистката окупация на Франция (Todorov, 1995). В резултат от задълбочени проучвания с различна по-тясна изследователска специализация в научния дискурс се утвърждава разбирането, че антагонизмът памет – история е историчен, а взети поотделно, паметта и историята не могат да притежават монопол над абсолютната истина за миналото. Ето защо за изграждане на по-пълноценна представа за миналото историографията би трябвало да се допълва чрез мемориална перспектива (Todorov, 1995, p. 8-9; Assmann, 2014, pp. 26-30). Тук трябва да се добави развитието на продуктивно изследователско поле: специфичното място на литературата в културите на паметта (Boycheva, 2018; Ravlova, 2018).

Настъплението на глобализацията и на дигиталните технологии налага свой отпечатък върху социалните измерения и проявленията на паметта и върху техния отзвук в интерпретациите от *memory studies*. Заговаря се за „глобализация на паметта“, „транснационална памет“, „транслокална памет“, многопосочна памет (*multidirectional memory*), памет в движение (*memory on the move*) (Assman, Conrad, 2010; Assmann, 2004, p. 182). При това създателят на теорията за културната памет Ян Асман прокламира нейната „ерозия“ и обявява „глобална памет“ за „парадоксално понятие“ (Assmann, 2010; Assmann, 2000). Според Алайда Асман новите преносители на памет, т. нар. *памет-медии*⁷ като дигиталното писмо, се определят като „по-малко исторични“, лишени от рефлексивност („оценностяващо спомняне“), което довежда до смущаващ и проблематизиращ „разрив в информационния континуум“ (Assmann, 2000).

Сред анализаторите се утвърждава схващането за важността на паметта за т. нар. „космополитно гражданство“, разбирано като детериториализирано, необвързано с конкретни територии и държавни рамки гражданство, и за формулиране на понятието *космополитна/и памет/и* (*cosmopolitan memories*) (Miztal, 2003; Miztal, 2005; Miztal, 2010, p. 36). Такава памет е насочена към постнационална солидарност и човешки права, тя защитава особено културните права на етническите малцинства и на други маргинализирани общности. От друга страна, глобалната памет е ориентирана към разпространението на глобални ценности, тя съдържа потенциал за опознаване историята на другия, тя дава възможности за преодоляване на конфликти от миналото, за генериране на помирение и за оформяне на споделена памет (Miztal, 2010, p. 36).

⁷ Според А. Асман традиционни памет-медии са писмеността, образите, човешкото тяло. В по-ново време те се доразвиват и модифицират от книгопечатането, фотографията, видеото, звукозаписа, дигиталното писмо (Assmann, 2000).

Изследователите поставят важен акцент не само върху съдържанието и формата на комеморативните практики в съвременния свят, но и върху начините на актуализация на миналото и политиките на паметта – „пътя, по който миналото е извиквано и употребявано” (Misztal, 2005, p. 133б). От позициите на теориите на комуникацията А. Дънк опровергава прогласената „дигитална амнезия”, т. е. загубата на колективната памет в дигиталната епоха, като отстоява идеята, че медията е тази, която следва процесите на паметта (Donk, 2009). Дигиталните медии, и по-специално интернет, създават условия за индивидуализация и едновременно с това за плурализация на припомнянето. Важни са техните функции за трансмисия, циркулация, комуникация и като хранилище/архив на информацията. И тъй като дигитализацията на паметта е социално детерминиран и социално управляван процес, интернет се превръща в място, където индивидуалните паметни могат да изградят колективни такива. Също така паметни и гледни точки, традиционно изключвани от официалния мемориален дискурс, като например тези на малцинствата (етнически, религиозни, сексуални и пр.), във виртуалния свят могат улеснено да станат видими и публични. Съществено е обобщението на Дънк, че в дигиталната епоха колективните паметни плурализират официалния монопол на знанието за миналото, както и прогнозата, че дигиталните средства и в бъдеще ще обогатяват предаването на колективните паметни, които ще се проявяват под специфични форми според качествата на всяка медия (Donk, 2009, p. 14). Все в този контекст се дискутират и проблемите за историческото познание в и чрез дигиталната сфера. Компютърната революция според някои анализатори се осъзнава като инструмент за преизграждане на обществото, а „виртуалната личност” – като ресурс за само-рефлексия и за само-трансформация (Turkle, 1996, p. 24). Ето защо плурализацията и демократизацията на паметта отразяват солиден познавателен потенциал, което се превръща в убедителна предпоставка да се заговори за „виртуалната памет” като саморефлексия на знанието за миналото. В контекста на дебата за паметта в дигиталната епоха възникват и принципни въпроси за мястото, проявленията и метаморфозите на историческото знание.

Цялостният епистемологичен и методологически поврат в науката за миналото през епохата, определяна от „режими на условна истина”, води до формулиране на концепция за историята като *медия-история* (Poster, 2003, p. 30; Europe and media, 2013). Тя започва да се възприема като посредник, който преоформя обектите на анализ и обхвата на източниците на информация за миналото. Промяната на монопола върху знанието за миналото преосмисля и статуса на историческата наука като инстанция на абсолютната истина, ролята на професионалния историк, понятието *архив* придобива нов смисъл (Poster, 2003). Все по-активно се утвърждава т. нар. *визуална историография*, чиито създатели са не само професионалисти, но и дилетанти (Balbi, 2011; Cohen, 1985, pp. 101-102). Интернет и новите технологии пораждат разбиране за дигитално наследство (*digital heritage*) (Cameron, Kenderdine, 2007; Balbi, 2011). Промените в културната среда довеждат до възникване на постфолклорни културни

форми в интернет, които активизират традициите на устното разказване и фолклорните представи за миналото (Poster, 2003, p. 22; Cohen, 1985, pp. 101-104).

Причините за нарастването на ролята на концепта *памет* в хуманитарния дискурс се коренят в кризата на модернизма и динамизирането на социалните промени. В епохата на глобалната модерност, белязана с множество кризи (на историзма, на идентичностите и пр.) паметта, по думите на П. Нора, се оказва естествена „терапевтична алтернатива на историческия дискурс” и „обещание за непрекъснатост” (Lee Klein, 2000, p. 145; Nora, 2004, p. 28). Показателни в този план са разсъжденията на антрополога Марк Оже и връзката, която той прави между съвременност и история, включвайки друг важен концепт – *другостта*. Той разграничава различни проявления на отношенията към миналото, сред които „историография” и „историчност”, „историческо съзнание”, „етноистория”⁸ – последната разбира се като специфичен вид история на изследваните хора и общности, „тяхната концепция за тяхната собствена история” (Augé, 1999, p. 8). Като пише за „акселерация на историята” и за „смаляване на света” в днешната постмодерна ситуация, Оже вижда историята като гарант за устойчивост и трайност: „Точно колкото нашата модерност неконтролируемо поражда другостта, така също и неконтролируемо създава непосредствено минало-история-събитие като изискване за стабилизиране на историята и обединение на света” (Augé, 1999, p. 14).

В зората на XXI в. понятия като *колективна памет* и *културна памет* отдавна са преодолели ограниченията на първоначалната си теоретична основа и въпреки някои несъгласия и критики се превръщат в подходящ теоретичен инструментариум за анализ на множество социални явления и на отношението настояще – минало и най-вече – свързани с разбирането за общия преживян, оценностен и актуализиран от групата опит (Nora, 1997; Confino, 1997; Kansteiner, 2001; Dichev, 2002; Kozelek, 2004, p. 44; Lavabre, 2004; Assmann, 2010, pp. 39-40). При това изследването на историческата памет би трябвало да се мисли и като своеобразна форма на научна рефлексия за самото историческо познание, както и за въздействието на съвременните процеси върху него. Все повече се налага убеждението, че сложният и многоаспектен феномен историческа памет е познаваем единствено при взаимните усилия на сродни хуманитарни науки (история, етнология, историческа антропология, социология, фолклористика). Такава епистемологическа перспектива заявява концепта *историческа памет* като трансдисциплинарна и метаисторическа категория (по Hartog 2007, p. 28).

Referenses

Ankersmit, F. (2007). *Vozvyshennyu istoricheskiy opyt*. Moskva: Evropa. [Анкерсмит, Ф. *Возвышенный исторический опыт*. Москва: Европа].

⁸ За „етноистория” като история на „културно отдалечения Друг”: Krech, 1991; Smith, 1999, pp. 12-13, 16-17.

Artog, Fr. (2004). Segashno i segashnost. In I. Znepolski (Ed.). *Okolo Pier Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashнето*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 225-244 [Артог, Фр. Сегашно и сегашност. В: И. Знеполски, (ред.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 225-244].

Artog, Fr. (2007). *Rezhimi na istorichnost. Prezentizam i izzhivyavaniya na vremeto*. Sofia: NBU. [Артог, Фр. *Режими на историчност. Презентизъм и изживявания на времето*. София: НБУ, 2007].

Asman, A. (2004). Mesta na pamet – mezhdu triumfa i travmata. In I. Znepolski (Ed.). *Okolo Pier Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashнето*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 173-187. [Асман, А. Места на памет – между триумфа и травмата. В: И. Знеполски (ред.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 173-187].

Asman, Y. (2001). *Kulturnata pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi*. Sofia: Planeta 3. [Асман, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета 3, 2001].

Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Verlag C. H. Beck.

Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck.

Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization. Funcions, Media, Archives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Assmann, A. (2014). *Dlinnaya teny proshlogo: Memorialnaya kulytura i istoricheskaya politika*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Асман, А. *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*. Москва: Новое литературное обозрение, 2014].

Assmann, A., Conrad, S. (Eds.) (2010). *Memory in a global age: discourses, practices and trajectories*. London: Palgrave Macmillan.

Augé, M. (1999). Anthropology's historical space, history's anthropological time. In Augé, M. *An anthropology for contemporaneous worlds*. Stanford, California: Stanford University Press, 3-16.

Balbi, G. (2011). Doing media history in 2050. *Westminster papers in communication and culture*. University of Westminster, London. 8 (2): 154-177. <http://www.westminsterpapers.org/articles/abstract/10.16997/wpsc.188/>.

Boycheva, Sn. (2018). *Literatura i pamet. Komunisticheskata diktatura v „bulgarskite“ romani na Iliya Troyanov, Dimitar Dinev i Sibile Levicharov*. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press. [Бойчева, Сн. *Литература и памет. Комунистическата диктатура в „българските“ романи на Илия Троянов, Димитър Динев и Сибиле Левичаров*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2018].

Burke, P. (2001). Overture: the new history, it's past and it's future. In P. Burke (Ed.) *New perspectives on historical writing*. Oxford: Polity Press, 1-23.

Cameron, F., Kenderdine, S. (Eds.) (2007). *Theorizing digital cultural heritage. A critical discourse*. Cambridge, Massachusetts, London: Massachusetts Institute of Technology The MIT Press.

- Cohen, A. (1985). *The symbolic construction of community*. London: Tavistock.
- Cohen, S. (1986). *Historical culture: On the recoding of an academic discipline*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Confino, A. (1997). Collective memory and cultural history: problems of method. *American historical review*, 102, (5), 1386-1403.
- Crane, S. (1997). Writing the individual back into collective memory. *American historical review*, 102, (5), 1372-1385.
- Dichev, I. (2002). *Ot prinadlezhnost kam identichnost*. Sofia: LIK. [Дичев, И. *От принадлежност към идентичност*. София: ЛИК, 2002].
- Dresel, G. (1998). *Istoricheska antropologiya. Vavedenie*. Blagoevgrad: Makedonia pres. [Дресел, Г. *Историческа антропология. Въведение*. Благоевград: Македония прес, 1998].
- Europe and media: the history on the web: France, Great Britain, Hungary, Italy, Slovenia, Spain. (2013). *Il Filio d'Europa*. Vol. 11. Stampato dal Centro Stampa Regione Emilia-Romagna maggio. http://www.istitutoparri.eu/files/Filo_11_europeandweb.pdf.
- Gensburger, S. (2011). Réflexion sur l'institutionnalisation récente des memory studies. *Revue de synthèse*, Tome 132, 6e série, N° 3, 411-433.
- Hatton, P. (2004). *Istoria kak isskustvo pamyati*. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal. [Хаттон, П. *История как искусство памяти*. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004].
- Kando, Zh. (2001). *Antropologiya na pametta*. Sofia: Odri. [Кандо, Ж. *Антропология на паметта*. София: Одри, 2001].
- Kansteiner, W. (2001). Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies. *History and theory*, 41, Wesleyan University, 179-197.
- Kozelek, R. (2004). Sashtestvuva li kolektivna pamet. In I. Znepolski (Ed.). *Okolo Pier Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashteto*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 36-44. [Козелек, Р. Съществува ли колективна памет. В: И. Знеполски (ред.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 36-44].
- Krech, Sh. (1991). The state of ethnohistory. *Annual review of anthropology*, 20, 345-375.
- Lavabre, M.-Cl. (2004). Istoria na pametta/sotsiologia na pametta. In I. Znepolski (Ed.). *Okolo Pier Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyashteto*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 45-63. [Лавабр, Мари-Клер. История на паметта/социология на паметта. В: И. Знеполски (ред.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 45-63].
- Lavabre, Marie-Claire (2007). Paradigmes de la mémoire. *Transcontinentales*, 5, 139-147. <http://transcontinentales.revues.org/756>.
- Lee Klein, K. (2000). On the emergence of memory in historical discourse. *Representations*, No. 69, Special Issue: Grounds for Remembering, 127-150.
- Levi-Stros, Kl. (1995). *Strukturalna antropologia*. II. Sofia: Hristo Botev, 441-497. [Леви-Строс, Кл. *Структурална антропология*. II. София: Христо Ботев, 1995, 441-497].
- Louental, D. (2002). *Minaloto e chuzhda strana*. Sofia: Kritika i humanizam. [Лоуентал, Д. *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм, 2002].

- Megill, A. (1998). History, memory, and identity. *History and the Human Sciences*, № 11, 37-38.
- Misztal, B. (2003). *Theories of social remembering*. Maidenhead: Open University Press.
- Misztal, B. (2005). Memory and democracy. *American Behavioral Scientist*, 48, 1320-1338.
- Misztal, B. (2010). Collective memory in a global age. Learning how and what to remember. *Current Sociology*, 58 (1), 24-44.
- Nora, P. (2004). Svetovniyat vazhod na pametta. In I. Znepolski (Ed.). *Okolo Pier Nora. Mesta na pamet i konstruirane na nastoyasheteto*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto, 19-35. [Нора, П. Световният възход на паметта. В: И. Знеполски (ред.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 19-35].
- Pasamar, G. (2013). On the relationship between history and memory. (Aleida Assmann, cultural memory and western civilization. *Funcions, media, archives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011). *Historiografias*, 6, 150-156.
- Pavlova, B. (2018). *Kulturi na pametta. Literaturnoto instsenirane na spomeni v romanite na Sibile Levicharov i Romyana Zaharieva*. PhD thesis, Shumen University. [Павлова, Б. *Култури на паметта. Литературното инсцениране на спомени в романите на Сибиле Левичаров и Румяна Захариева*. Дисертация, Шуменски университет, 2018].
- Poster, M. (2003). History in the digital domain. *Historiein*, 4 (2003 – 4), 17-32. <http://www.nnet.gr/historein/historeinfiles/histvolumes/histo4/historein4-poster.pdf>.
- Repina, L. (Ed.) (2006). *Istoria i pamyaty: istoricheskaya kulytura Evropy do nachala Novogo vremeni*. Moskva: Kruga. [Репина, Л. (ред.) *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва: Круга, 2006].
- Sharpe, J. (2001). History from below. Burke, P. (Ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. Oxford: Polity Press, 24-39.
- Smith, A. (1999). *Myths and memories of the nation*. Oxford: Oxford University Press.
- Tamm, M. (2013). Beyond history and memory: New perspectives in memory. *Studies History Compass*, 11 (6), 458-473.
- Tishkov, V. (2011). Istoricheskaya kulytura i identichnosty. In *Uralyskiy istoricheskiy vestnik*, №2 (31), 4-16. [Тишков, В. Историческая культура и идентичность. В: *Уральский исторический вестник*, 2011, №2 (31), 4-16].
- Todorov, Tsv. (1995). La mémoire devant l'histoire. *Terrain*, 25, 101-112. <http://terrain.revues.org/2854>.
- Yankova, V. (2014). Istoricheskata pamet – mezsdu minaloto i identifikatsiyata. (Idei, problemi, tendentsii). In V. Yankova, I. Saraivanova (red.). *Vremeto na Balkanite: ezik, istoria, pamet*. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press. [Янкова, В. Историческата памет – между миналото и идентификацията. (Идеи, проблеми, тенденции). Във: В. Янкова, И. Саръиванова (ред.). *Времето на Балканите: език, история, памет*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2014, 76-87].